

ним зобов'язанням, а відносно яких має місце поновлювальне застосування норм про безпідставне збагачення.

Отже, можна зробити висновок, що кондикційне зобов'язання не є однопорядковим до інших окремих видів зобов'язань. Воно є універсальним для всіх випадків, коли особа набуває (зберігає) майно за рахунок іншої особи без правової підстави, і тому є родовим поняттям відносно всіх зобов'язань повернути майно, набутого, збережене без достатніх підстав.

Інша справа, що для кожного з конкретних випадків безпідставного збагачення можуть бути встановлені спеціальні правила в законі, в інших правових актах, а для деяких і в договорі, але ці спеціальні правила повинні мати пріоритет перед загальними нормами про безпідставне збагачення. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави як родовий інститут охоплює будь-які вимоги про повернення майна, набутого чи збереженого однією особою за рахунок іншої.

Норми гл. 83 ЦК України є специфічною загальною частиною – охоронні заходи спеціального характеру витісняють кондикцію як загальний засіб захисту, і йдеться лише про субсидіарне застосування до вказаних відносин деяких норм гл. 83 ЦК України.

Отже, субсидіарний (універсальний) характер норм про безпідставне збагачення, який виражається у можливості поновити чи доповнити будь-який охоронюваний інститут, одних вчених-правників приводить до думки про поновлювальний характер усього інституту безпідставного збагачення, а інших – до загальнонародової засади кондикційного зобов'язання відносно охоронно-поновлювальної сфери в цивільному праві.

Зобов'язання з безпідставного збагачення займають самостійне місце серед інших зобов'язальних правовідносин, тому нерідко вони супроводжують зобов'язання, що виникають внаслідок інших підстав та таких, що мають іншу правову природу, набуваючи при цьому якості зобов'язань-супутників. При цьому вони не виступають акцесорними зобов'язаннями у суворому значенні слова, можуть також заповнювати прогалини при захисті суб'єктивних цивільних прав, коли захист здійснюється за допомогою інших речово-правових чи зобов'язально-правових вимог.

Підсумовуючи викладене, зупинимось на таких загальних висновках щодо ролі і характеру кондикційного зобов'язання.

Універсальність кондикційного зобов'язання проявляється у багатоаспектному характері категорії «універсальність», коли її зміст не обмежується лише можливістю субсидіарного застосування норм про безпідставне збагачення до окремих правових інститутів та визнання за кондикцій-

ними вимогами загальнонародових ознак, правова регламентація яких поступається будь-якій спеціальній регламентації видової вимоги про захист цивільних прав. Проте саме кондикційні зобов'язання мають домінуючу роль при захисті будь-якого безпідставного переміщення майнового блага від потерпілого до набувача, що призвело як до безпідставного збагачення останнього, так і норм про безпідставне збагачення при поновленні будь-якої порушеної майнової сфери. Кондикційне зобов'язання є граничним способом захисту цивільних прав, воно застосовується з метою повного поновлення майнової сфери потерпілого.

Охоронно-поновлююча роль механізму захисту суб'єктивного права в цілому властива *лише* кондикційному зобов'язанню, внаслідок чого можна зробити висновок, що кондикційному зобов'язанню притаманні усі ознаки системоутворюючого елемента усього механізму захисту суб'єктивного права особи, чие право порушено недозволеним втручанням у його майнову сферу.

Універсальний характер кондикційних зобов'язань не знімає питання про конкуренцію кондикційної, ввідикаційної, деліктної і договірної вимоги. Універсальність кондикційної вимоги не тільки не зачіпає самостійності кожної з цих вимог, а й вирішує питання щодо того, які з цих вимог поглинаються родовим кондикційним зобов'язанням, а відносно яких має місце поновлювальне застосування норм про безпідставне збагачення.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Илларионова Т. И.* Система гражданско-правовых охранительных мер: Автореф. дис. докт. юрид. наук. – Свердловск, 1985. – С. 19.
2. *Чернышев В. И.* Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учеб. пособие. – Ярославль, 1977. – С. 5–6.
3. *Маковский А. Л.* Обязательства вследствие неосновательного обогащения (гл. 60) // Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая: Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / Под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. – М., 1996. – С. 603.
4. *Пучкова Г. В.* Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом, та їх рецепція у цивільному законодавстві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / Г. В. Пучкова; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2007. – С. 8.
5. *Смирнова М. А.* Соотношение обязательственных требований в российском гражданском праве // В кн: Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 7 / Под ред. О. Ю. Шиловцова. – М.: Норма, 2003 – С. 187–188.

*The article is devoted to disclosure obligations to purchase features, conservation of the property without sufficient legal grounds (condikio liabilities) when applied as a universal way to protect subjective civil rights.*

*Статья посвящена раскрытию особенностей обязательства по приобретению, сбережению имущества без достаточного правового основания (кондикционного обязательства) при применении его в качестве универсального способа защиты субъективных гражданских прав.*

#### УЧАСТЬ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ: ЗАСАДИ ТА ФОРМИ

**Первомайський О. О.,**

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник

відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

Статтю присвячено дослідженню таких правових явищ як засади та форми участі в цивільних відносинах суб'єктів публічного права. Виокремлено кілька різновидів цих явищ та аргументовано потребу в удосконаленні чинного законодавства України.

**Ключові слова:** цивільні відносини, участь в цивільних відносинах, суб'єкти публічного права, юридичні особи публічного права, засади участі в цивільних відносинах, форми участі в цивільних відносинах.

У загальних положеннях ЦК України не виокремлюються ті явища, які б визначалися як засади участі тих чи інших учасників цивільних відносин в останніх. Подібний підхід законодавця у цілому не викликає істотних зауважень з огляду на те, що в окремих статтях ЦК України все ж таки містяться положення, які можна кваліфікувати як такі засади.

У першу чергу, йдеться про формулювання ст. 1 ЦК України, яка шляхом надання ознак сутнісно характеризує та, власне, виокремлює з-поміж інших правовідносин і цивільні відносини.

Можуть бути витлумачені в аспекті визначення основ участі в цивільних відносинах й положення ст. 3 ЦК України, зокрема, положення п. 3, 4 цієї статті стосовно свободи договору та свободи підприємницької діяльності [2, с. 47–50].

Нарешті, у випадку, коли йдеться про таких учасників цивільних відносин як юридичні особи публічного права, то на підставі тлумачення ст. 82, 329 ЦК України також можна дійти висновку про існування певних засад участі в цивільних відносинах цих учасників.

Разом з тим, аналізуючи зазначені та інші положення ЦК України щодо суб'єктів публічного права, доходимо висновку про існування певних особливостей, що з тих чи інших причин все ж існують як щодо тлумачення видів засад участі цих суб'єктів у цивільних відносинах, так і щодо змісту цих засад.

Так, однією з основоположних ознак цивільних відносин, а з точки зору засад участі, відповідно, й ознакою участі, є майнова самостійність учасників цивільних відносин. Проте подібне положення стосовно більшості суб'єктів публічного права, зокрема, органів державної влади, державних, казенних підприємств тощо потребує, щонайменше, хоча б відповідного тлумачення в сенсі того, що означає майнова самостійність для цих суб'єктів, які не є власниками, а наділені майном на різноманітних обмежених речових правах, існування яких, до того ж, не визначається чинним ЦК України та іншим цивільним законодавством.

Доволі спірним виглядає щодо суб'єктів публічного права й така ознака цивільних відносин як вільне волевиявлення, оскільки, по-перше, участь цих суб'єктів в цивільних відносинах є, радше, виконанням певного обов'язку (функції тощо), а не виявом вільної волі, по-друге, формування «волі» суб'єктів публічного права на участь в цивільних відносинах відбувається в межах публічно-правових відносин, що значно відрізняє подібний процес від перебігу процесу формування волі у фізичної особи чи навіть у юридичної особи приватного права.

Окрім того, незважаючи на те, що ч. 1 ст. 386 ЦК України передбачено положення щодо забезпечення державою рівного захисту усіх суб'єктів права власності, є зауваження стосовно можливості забезпечення цього конституційного положення з врахуванням того, що держава, тобто суб'єкт, який має забезпечувати рівність в захисті прав, є одним з таких «рівних» суб'єктів права власності. При цьому провокує несприйняття тези про рівність захи-

сту різних суб'єктів наявність в чинному ЦК положень, які ставлять істинність цієї тези під сумнів.

Так, ч.1 ст. 203 ЦК України як загальна вимога до змісту правочину вказує на інтереси держави та суспільства і не вказує на інтереси особи приватного права, тобто приватний інтерес. Відповідно ж до ст. 215 ЦК порушення цієї вимоги може бути підставою для визнання правочину недійсним. Тобто визнання правочину недійсним є способом захисту прав учасника цивільних відносин (ч. 2 ст. 16 ЦК).

У ч. 1 ст. 228 ЦК України вказується на захист прав та свобод різних учасників цивільних відносин, однак вже в ч. 2 цієї самої статті згадується знову-таки лише про інтереси держави та суспільства.

Нарешті, ч.1 ст. 268 ЦК України, що визначає вимоги, на які не поширюється строки позовної давності, в 2004 році було доповнено п. 6, згідно з яким позовна давність (а зазначений строк є строком судового захисту прав учасників цивільних відносин) не поширюється на вимоги центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним реєстром.

З яких міркувань законодавець імплементував у чинний ЦК України подібні норми, які фактично ставлять під сумнів рівність захисту прав учасників цивільних відносин, з самого тексту ЦК України не слідує, що залишає відповідне питання відкритим.

Таким чином, за відсутності прямого текстуального закріплення в ЦК України, зокрема в межах ст. 3, так званих засад участі в цивільних відносинах щодо окремих учасників цих відносин (йдеться про суб'єктів публічного права) починає формуватися самостійний режим участі цих суб'єктів у цивільних відносинах, що у випадку подальшого розвитку цієї тенденції призведе до згубних наслідків для статичної й динамічної цивільного обороту.

Як засадничі положення (засади) участі осіб та інших учасників цивільних відносинах в останніх, на нашу думку, слід визначати:

- рівність прав на участь та під час участі в цивільних відносинах;
- рівність учасників цивільних відносин у застосуванні способів захисту;
- рівність підстав та обсягів цивільно-правової відповідальності учасників цивільних відносин;
- визначеність в цивільно-правовому титулі, на якому майно перебуває в учасника цивільних відносин;
- набуття суб'єктом цивільно-правового статусу учасника цивільних відносин або шляхом набуття статусу юридичної особи, або в силу прямої вказівки закону.

Частково зазначені положення заслуговують на своє текстуальне закріплення і в чинному ЦК України.

До речі, системний аналіз положень ЦК, зокрема ст.167–172 ЦК України, надає змогу вести мову про певне ототожнення в межах цих норм понять «участь у цивільних відносинах» та «дія у цивільних відносинах».

Разом з тим, на взірць того, як розмежовуються поняття право- та дієздатності, слід проводити розмежування й між поняттями *участі* та *дії* у цивільних відносинах

та виходити з того, що перше з цих понять є ширшим за своїм логічним обсягом порівнянно з другим та включає його до свого обсягу, оскільки брати участь в цивільних відносинах можна й пасивно, не вчинюючи при цьому активних дій зі здійснення належних учаснику таких відносин суб'єктивних прав чи виконання наявних у нього суб'єктивних обов'язків. У свою чергу, дія учасника цивільних відносин, безперечно, є активним проявом, власне, його участі в цих відносинах. Тобто участь у цивільних відносинах для певного суб'єкта може бути не лише наслідком його дії, а й мати прояв у його бездіяльності.

Слід визнати, що у вітчизняному цивільному праві, а навіть, радше, у вітчизняному законодавстві, склалася ситуація, за якої суб'єктів публічного права можна розподілити на дві групи. До першої групи можуть зараховуватися ті суб'єкти публічного права, які водночас є юридичними особами. Прикладами таких суб'єктів є велика кількість органів державної влади (міністерства, державні служби тощо) та органів місцевого самоврядування (місцеві ради, виконавчі комітети тощо). До другої – ті суб'єкти, що відповідно до чинного законодавства прямо не визнані як юридичні особи, хоча є учасниками цивільних відносин, наприклад, держава Україна та територіальні громади.

Правові форми участі суб'єктів публічного права, які є юридичними особами публічного права, у цілому відповідають тим звичним формам, що використовуються й юридичними особами приватного права.

Водночас певні особливості у визначенні правових форм участі в цивільних відносинах мають місце щодо тих суб'єктів публічного права, що прямо не визнані чинним законодавством як юридичні особи. В першу чергу, йдеться про таких суб'єктів як держава Україна та територіальні громади. Особливість участі цих суб'єктів у цивільних відносинах полягає у тому, що стосовно них є актуальним питання безпосередньої та опосередкованих форм участі в цивільних відносинах.

Цілком виправдано окремі науковці ставлять під сумнів саму можливість безпосередньої участі таких суб'єктів як територіальні громади в цивільних відносинах [1, с.117], однак участь у відносинах власності є статистикою цивільних відносин, а тому фактично не потребує для власника (зокрема й територіальної громади) представництва чи дії органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

На підтвердження тези про можливість безпосередньої участі держави Україна чи територіальної громади в цивільних відносинах є те, що участь власника у відносинах власності не завжди вимагає від правоволодільця, тобто власника, активних дій. Наприклад, така правомочність власника як володіння може проявлятися й в його бездіяльності. Оскільки не все державне та комунальне майно передано у володіння органам державної влади, органам місцевого самоврядування або державним та комунальним підприємствам тощо і частина цього майна залишається у безпосередньому володінні самої держави Україна чи відповідної територіальної громади, то можемо стверджувати, що здійснення права власності у подібних випадках, хоча й у формі бездіяльності, відбувається не через відповідні органи влади чи інших осіб, а безпосередньо державою Україна або територіальною громадою, які є власниками певного майна.

Прикладами безпосередньої участі держави Україна або територіальних громад у цивільних відносинах, крім відносин власності, можуть бути також відносини з відшкодування шкоди, завданої внаслідок знищення чи пошкодження державного або комунального майна.

Враховуючи наведене, вважаємо, що участь територіальної громади та держави Україна в окремих видах цивільних відносин можлива й у формі безпосередньої участі. Водночас більш поширеними є випадки опосередкованої участі таких суб'єктів публічного права як держава Україна та територіальні громади в цивільних відносинах.

В ЦК України, а саме, ч. 2, 3 ст. 167, ч. 2, 3 ст. 168, ч. 2, 3 ст. 169, зосереджено увагу лише на двох правових формах участі територіальних публічно-правових утворень в цивільних відносинах.

Першою з цих правових форм є створення державою Україна, територіальною громадою юридичних осіб публічного та приватного права. Зазначена правова форма участі цих осіб умовно може бути позначена як «засновницька» або «установча». Другою правовою формою участі територіальних публічно-правових утворень в цивільних відносинах є їх участь в діяльності створених ними юридичних осіб приватного права. Зазначена форма може бути термінологічно позначена як «управлінська» або «корпоративна». Обидві форми передбачають лише опосередкований порядок участі держави Україна та територіальних громад в цивільних відносинах, тобто лише через юридичних осіб публічного та/або приватного права.

Разом з тим можна стверджувати про те, що вказані суб'єкти публічного права мають змогу брати участь в цивільних відносинах і в інших правових формах.

Так, з аналізу положень ст.167–169 ЦК України слідує те, що держава Україна та територіальні громади мають повноваження на створення органів влади, які мають статус юридичної особи публічного права.

Враховуючи назву глави 10 ЦК України, положення ст.173 щодо потенційних представників держави Україна та територіальних громад, серед яких також згадуються органи державної влади та органи місцевого самоврядування, можемо стверджувати про існування розподілу між органами влади на умовно «свої» органи влади та органи влади, що є лише представниками цих суб'єктів. Зазначений розподіл може бути здійснений стосовно конкретного територіального публічно-правового утворення.

Наприклад, для такого суб'єкта як держава Україна «своїми» органами влади є органи державної влади. Однак брати участь у цивільних відносинах держава Україна може й через інші органи влади. Такими «іншими» органами влади для держави Україна є органи місцевого самоврядування, які на підставі ст.173 ЦК України слід розглядати як представників держави Україна. В свою чергу, для територіальних громад «своїми» органами влади будуть відповідні ради та їх виконавчі органи, а представниками – органи державної влади чи органи місцевого самоврядування інших територіальних публічно-правових утворень.

Подібна правова форма опосередкованої участі держави Україна та територіальних громад у цивільних відносинах через органи влади – представників, в порядку ст. 173 ЦК України, може бути позначена як «представницька» або «делегована».

Зазначена форма участі територіального публічно-правового утворення в цивільних відносинах не тотожна формі, закріпленій в ч. 2 ст. 167, ч. 2 ст. 168, ч. 2 ст. 169 ЦК України, оскільки, якщо перша з них надає змогу лише визначити обсяг повноважень органу влади – представника в межах спеціального доручення, то згідно з другою обсяг повноважень органу влади визначається під час створення такого органу й, окрім того, держава Україна, територіальна громада мають повноваження на припинення створеного ними органу влади.

Достатньо поширеним прикладом представницької або делегованої форми участі територіального публічно-правового утворення в цивільних відносинах може бути участь всіх територіальних громад певної області (чи району) у відносинах спільної власності через відповідну обласну раду (чи районну раду) та органи державної влади, наприклад, управління комунального майна відповідної обласної (районної) державної адміністрації, якому ця рада делегує повноваження з управління чи навіть відчуження комунального майна, що перебуває у спільній власності всіх територіальних громад цієї області.

На підставі положень ст.173 ЦК України в наведеному прикладі обласну (районну) раду слід розглядати як представника всіх територіальних громад відповідної області (району). Зазначений представник для підтвердження легітимності своїх дій має одержати спеціальні доручення (в термінології ст.173 ЦК) від власників – територіальних громад цілої області (району), які мають прийняти відповідні рішення щодо делегування цій раді окремих повноважень власників.

Порівнюючи правові підстави представництва на наведеному прикладі, можемо вказати на те, що на відміну від обласної (районної) ради відповідна місцева рада є представницьким органом останньої, а тому підставою для її дій в інтересах територіальної громади буде не спеціальне доручення, а положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Згідно зі ст. 173 ЦК України серед потенційних представників публічно-правового утворення можуть бути також фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 2 ЦК України), тобто суб'єкти приватного права. Подібна форма участі держави Україна та територіальних громад не охоплюється положеннями ст.167–169 ЦК України, а тому може бути визнана такою, що розширює можливості територіального

публічно-правового утворення до участі в цивільних відносинах й термінологічно позначена як «договірна».

Важливо й те, що використання зазначеної форми є актуальним не лише для таких суб'єктів як держава Україна та територіальні громади, а й для великої кількості юридичних осіб публічного права, які мають змогу укладати цивільно-правові договори не лише свого роду представницького змісту (доручення, комісії, управління майном), а й договори, що спрямовані на відчуження майна, передання його у користування тощо.

Твердження про договірний порядок взаємодії держави Україна, територіальних громад та фізичних і юридичних осіб як їх можливих представників ґрунтується на засадничому конституційному положенні, закріпленому в ст.19 Конституції України, згідно з яким суб'єкт приватного права не зобов'язаний діяти в інтересах інших осіб, у тому числі суб'єктів публічного права, крім випадків, передбачених законом або договором.

Разом з тим, незважаючи на договірну природу такого представництва, свобода укладення такого договору є обмеженою, оскільки згідно зі ст. 173 ЦК України укладенню такого договору (наданні спеціального доручення) має передувати встановлення законом випадків та відповідного порядку укладення такого договору (надання доручення).

Підсумовуючи викладене, зазначаємо, що участь в цивільних відносинах суб'єктів публічного права є певною правовою аномалією, яка для мінімізації ризиків негативного впливу на зміст цивільних відносин нагально потребує якісного рівня правового регулювання подібних випадків. Одним з шляхів досягнення подібної мети є закріплення в чинному ЦК окремих засад участі суб'єктів публічного права в цивільних відносинах та вказівку на більш широке коло правових форм, з використанням яких ці суб'єкти можуть брати участь в цивільних відносинах.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Музика Л. А. Чи існують реальні суб'єкти права комунальної власності? // Право України.– 2002.– № 11.– С.116–119.

2. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т.1: Загальні положення / За ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФО-П Колісник А. А., 2010. – С. 40–55.

*The article is devoted to research of such legal phenomenon as backgrounds and forms of participation in civil relations of subjects of public law. It is specified several types of this phenomenon and given argumentation of necessity in improvement of acting legislation of Ukraine.*

*Стаття посвячена изучению таких правовых явлений как основы и формы участия в гражданских отношениях субъектов публичного права. Выделяются несколько разновидностей этих явлений и аргументируется необходимость усовершенствования действующего законодательства Украины.*

## КОНСТРУЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У КРЕДИТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Молодик К. Ю.,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

У статті розглядаються сучасні підходи до правового регулювання споживчого кредитування, визначається обсяг споживчих правовідносин, аналізується можливість поширення «особливого захисту споживача» на юридичних осіб, а також обґрунтовується максимальна уніфікація цивільного законодавства за колом осіб.